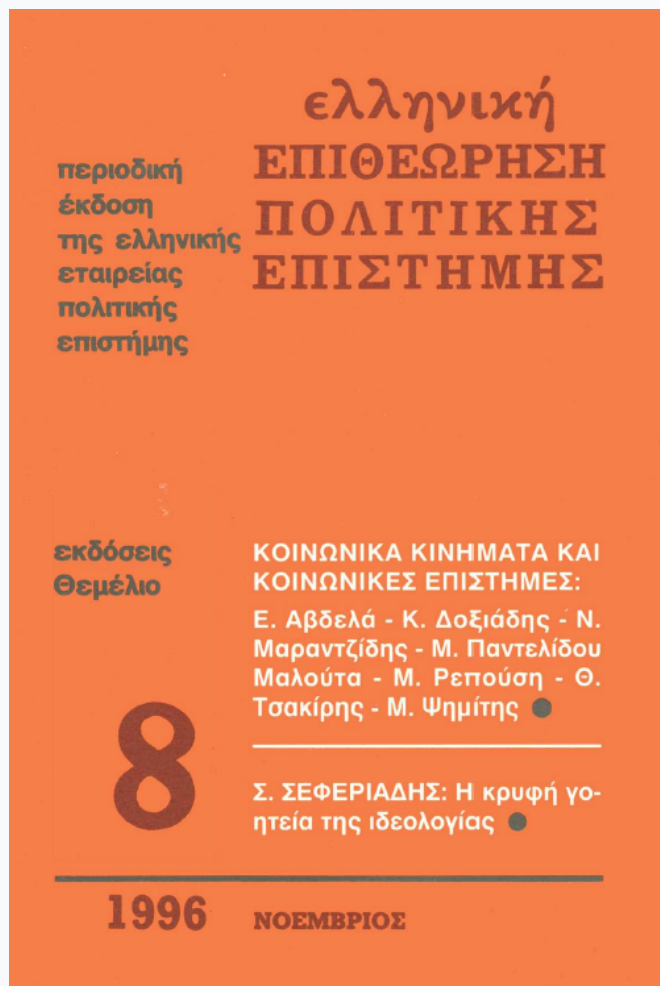

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 8, Αρ. 1 (1996)

Πρόλογος: Κοινωνικά κινήματα και Κοινωνικές Επιστήμες

Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα

doi: [10.12681/hpsa.15237](https://doi.org/10.12681/hpsa.15237)

Copyright © 2017, Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παντελίδου-Μαλούτα Μ. (2017). Πρόλογος: Κοινωνικά κινήματα και Κοινωνικές Επιστήμες. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 8(1), 7–15. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15237>

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Το αφιέρωμα αυτό της *Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης* έχει ως στόχο να καταγράψει όψεις της εισφοράς των νέων κοινωνικών κινημάτων στη θεωρία και τη μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών. Ενώ η αποτίμηση της εισφοράς αυτής γίνεται σε περίοδο ύφεσης για πολλά από τα σχετικά κινήματα σε πολλές κοινωνίες, είναι φανερό ότι τόσο η κοινωνική πραγματικότητα όσο και η κοινωνική θεωρία έχουν επηρεαστεί αμετάκλητα από τη διεύρυνση του πολιτικού την οποία προκάλεσε η δράση τους. Γιατί, βέβαια, η επίδρασή τους στην κοινωνική πραγματικότητα δεν περιορίζεται στις (εντυπωσιακές σε ορισμένες περιπτώσεις) αλλαγές τις οποίες επέβαλαν στο επίπεδο της νομοθεσίας και των θεσμών,¹ αλλά αφορά και τον ίδιο τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε το πολιτικό. Εξάλλου, η οριοθέτηση τους ως «νέων» και ο χαρακτηρισμός τους ως εναλλακτικών επιτρέπουν να θεωρηθεί ως αναμενόμενη η σημαντική θεωρητική εισφορά που απορρέει τόσο από το νεότερο στοιχείο που χαρακτηρίζει τη φυσιγνωμία και τη δράση των νέων κοινωνικών κινημάτων, αυτές καθεαυτές, όσο και από τη μελέτη που τα αφορά.² Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι «τα νέα κοινωνικά κινήματα» δεν περιβάλλονται συχνά από θεωρητική α-

1. Για τη δράση των κοινωνικών κινημάτων ως ομάδων πίεσης, βλ. για παράδειγμα A. Constain, 1992, η οποία αναφέρεται στην περίπτωση των ΗΠΑ των δεκαετιών '60 και '70, οπότε και σημειώθηκαν σημαντικές αλλαγές όσον αφορά την προστασία του περιβάλλοντος, τα δικαιώματα των γυναικών, των καταναλωτών κ.ά. Βλ. επίσης και E. Βαρίκα, 1992, για την αντίστοιχη διεργασία που αναφέρεται στο γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα της δεκαετίας του '80. Γενικότερα πάντως, είναι αξιοσημείωτο ότι στη διεθνή βιβλιογραφία αποδίδεται σχετικά μικρή βαρύτητα στις σχέσεις κράτους και κοινωνικών κινημάτων. Βλ. γι' αυτό το θέμα, J.C. Jenkins - B. Kladermans, 1995, την εισαγωγή.

2. Κάτι που τεκμηριώνεται και στην πλούσια σχετική βιβλιογραφία, σε μέρος της οποίας παραπέμπουν τα άρθρα που δημοσιεύονται στο παρόν τεύχος.

σάφεια,³ ούτε ότι είναι πάντα προφανές σε τι παραπέμπουν ή πώς οριοθετούνται ως προς άλλες μορφές συλλογικής δράσης.⁴ Συνεπώς, είναι απόλυτα θεμιτό το ερώτημα που αναφέρεται στο «τι το νέο έχουν τα νέα κοινωνικά κινήματα» που άνθησαν από τη δεκαετία του '60 ή του '70 και μετά στις «δυτικές» κοινωνίες, και σε τι διαφοροποιούνται από τα «παλαιά».⁵

Πέρα από οποιαδήποτε οριοθέτηση των νέων κοινωνικών κινήματων, η οποία αφορά το «διαφορετικό» τρόπο δράσης τους ή τη «νέα» μορφή της οργανωτικής τους δομής,⁶ το καθοριστικό νεότερο στοιχείο που εισέφεραν στην πολιτική διαδικασία, και το οποίο διευρυνε τους ορίζοντες της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας, παραπέμπει στην καταξίωση της αντίληψης ότι πολιτική παρέμβαση δεν είναι μόνο προώθηση ατομικών ή κατηγοριακών συμφερόντων· ούτε μόνο αντιπαράθεση ομάδων εσωτερικά ομοιογενών στη βάση μιας ουσιοκρατικής ταυτότητας.⁷ Εξάλλου, με τη δράση των νέων κοινωνικών κινήματων έγινε φανερό ότι δεν αποτελεί απλώς ιδεαλιστική φαντασίωση το γεγονός ότι η πολιτική καθορίζεται από (και καθορίζει) σχέσεις εξουσίας που ξεπερνούν το σύστημα ταξικών σχέσεων.⁸ Το φοιτητικό κίνημα, το κίνημα

3. Ορισμένοι μελετητές ορίζουν τα σχετικά κινήματα και ως «προοδευτικά» (βλ. για παράδειγμα, M. Roche, 1995, σ. 212 κ.ε.), κάτι που τα στερεί από ένα στοιχείο διάκρισης, που είναι σύμφυτο με την ίδια την εννοιολόγησή τους και το οποίο τα διαφοροποιεί από το (ενδεχομένως) «προοδευτικό», σίγουρα, όμως, όχι «νέο» εργατικό ή συνδικαλιστικό κίνημα. Βλ. επίσης και C. Calhoun, 1994, σ. 22 κ.ε., ο οποίος ασκεί κριτική στην καθιερωμένη αντίληψη για τα νέα κοινωνικά κινήματα, επισημαίνοντας ότι σε αυτήν, επιλεκτικά περιλαμβάνονται ορισμένες όψεις των διεκδικήσεων που αφορούν ζητήματα ταυτότητας.

4. Βλ. C. Offe, 1990, σ. 232 κ.ε.

5. Για μια συνοπτική αλλά σφαιρική απάντηση, βλ. R.J. Dalton - M. Kuechler, 1990, την εισαγωγή.

6. Εκτός από το τι αιτήματα προωθούνται, το πώς προωθούνται αυτά αποτελεί κριτήριο διάκρισης των νέων κοινωνικών κινήματων από άλλες μορφές συλλογικής δράσης. Βλ. P. Burstein - R.L. Einwohner - J.A. Hollander, 1995, σ. 277 κ.ε., για μια συνοπτική παρουσίαση της σχετικής συζήτησης, που επικεντρώνεται στη σημασία της «εξουσιαστικής» φυσιογνωμίας τους και στο πότε και γιατί ένα κίνημα παύει να θεωρείται κίνημα.

7. Βλ. τη σχετική αντίληψη της Ch. Mouffe, 1992, σ. 381. Βλ. επίσης, την ενδιαφέρουσα διάκριση την οποία υπογραμμίζει ο A. Giddens (1991), σ. 209-231, μεταξύ «emancipatory politics» και «life politics».

8. Δεν είναι καθόλου τυχαίο, ότι ο θεωρητικός διάλογος που αναφέρεται στις σχέσεις κινήματων και κοινωνικών τάξεων, παρουσιάζει ιδιαίτερη ανάπτυξη με στόχο τη διαμόρφωση μιας θεωρίας της συλλογικής δράσης. Βλ. L. Maheu, 1995.

των «civil rights», το οικολογικό, το κίνημα υπέρ της ειρήνης ή το αντιπυρηνικό που αναπτύχθηκε σε συγκεκριμένες κοινωνίες, καθώς και το φεμινιστικό, αποτελούν, από τη δεκαετία του '60 και μετά, μαρτυρία για τα παραπάνω. Το ίδιο ισχύει και για την, αρχικά τουλάχιστον, εχθρική ή απλώς δύσπιστη απέναντί τους στάση από μέρος της Αριστεράς και του εργατικού κινήματος, η οποία δεν είναι άσχετη από τη φαινομενικά απρόσμενη δυναμική εμπλοκή στην πολιτική διαδικασία κοινωνικών κατηγοριών, που ιστορικά υπήρξαν πολιτικά περιθωριοποιημένες ή μετριοπαθείς (γυναίκες, μεσοαστοί κ.ά.), και την οποία τα νέα κοινωνικά κινήματα ενεθάρρυναν. Τα σχετικά κινήματα, και λόγω της κοινωνικής φυσιογνωμίας όσων συμμετέχουν σε αυτά, κινούνται σε έναν ιδεολογικό χώρο όπου αμφισβητείται ο παραδοσιακός λόγος της Αριστεράς⁹ (αν και η τελευταία, με μια έννοια, αποτελεί τον αναμενόμενο χώρο στον οποίο τα κινήματα μπορούν να βρουν συμμάχους), και όπου καταγγέλλεται μια περιοριστική αντίληψη της πολιτικής, εκκίνη που αναφέρεται σε τυπικά δικαιώματα. Συνεπώς, είναι εύλογο ότι από τη δράση τους, δράση που προσβάλλει τις ίδιες τις βάσεις της μεταπολεμικής συναίνεσης περί της οικονομικής ανάπτυξης ως αυταξίας,¹⁰ αναδύεται ένα νέο πρότυπο συμμετοχικού πολίτη (και με αυτή την έννοια, είναι θεμιτή η υπόθεση ότι τα νέα κοινωνικά κινήματα αποτελούν ελπίδα για τη δημοκρατία που πάσχει¹¹) και μια νέα αντίληψη, τόσο για το τι «αφορά» τα πολιτικώς δρώντα υποκείμενα όσο και σχετικά με το ποια είναι τα ουσιαστικά διακυβεύματα. Οι εξελίξεις αυτές, εκτός από το ότι επηρέασαν, περισσότερο ή λιγότερο ουσιαστικά, τον κομματικό λόγο και τις σχετικές πολιτικές, έφεραν και πάλι στην επικαιρότητα μια θεωρητική συζήτηση για τα δικαιώματα, και ειδικά για την οριοθέτηση των κοινωνικών δικαιωμάτων, καθώς και για τη σύγχρονη ιδιότητα του πολίτη. Παράλληλα, επέτρεψαν να διαμορφωθεί ως όραμα μια εικόνα για τη δημοκρατία που θα (πρέπει να) είναι για όλους και για όλους, θα σέβεται τους άλλους έμβιους οργανισμούς και θα διαφυλάττει το πλαίσιο στο οποίο υπάρχουν, και θα απορ-

9. Βλ. R.J. Dalton, 1995, για τις σχέσεις ευρωπαϊκών οικολογικών κινήματων με κόμματα της Αριστεράς.

10. Βλ. J.C. Jenkins, 1995, σ. 14.

11. Για τη μείωση της συμμετοχής ως ένδειξη παρακμής της δημοκρατίας, βλ. A. Touraine, 1995, σ. 266-268, καθώς και του ίδιου, 1994, ιδιαίτερα σ. 86-89 για τους άρρηκτους δεσμούς δημοκρατίας και κοινωνικών κινήματων.

ρίπτει μόνο όσες διαφορές δομούνται ως σχέσεις υποτέλειας.¹² Στο σημείο αυτό συμπεκνώνεται ενδεχομένως η ουσιαστικότερη εισφορά των νέων κοινωνικών κινήμάτων στη θεωρία και την πρακτική τη δημοκρατίας.

Ιδιαίτερα όσον αφορά το φεμινιστικό κίνημα¹³ πρέπει να σημειωθεί ότι, ενώ η σημαντικότερη επιστημονική και επιστημολογική εισφορά της φεμινιστικής *αμφισβήτησης* αναφέρεται στη διαμόρφωση της έννοιας του κοινωνικού φύλου ως αναλυτικής κατηγορίας¹⁴ (που παραπέμπει σε ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα σχέσεων, το οποίο και επιδρά στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας όλων), η βασική εισφορά του σχετικού *κινήματος*, που συνδέεται βέβαια με την πρώτη, είναι άμεσα πολιτική. Παραπέμπει στην επισήμανση της δυνατότητας συνύπαρξης της κατοχυρωμένης νομικής ισότητας των δύο φύλων με την κοινωνική υποτέλεια και την εκμετάλλευση των γυναικών. Η καταγγελία της παραδοσιακής τομής δημόσιο-ιδιωτικό, ακόμη και το γνωστό σύνθημα του δεύτερου φεμινιστικού ρεύματος, «το προσωπικό είναι πολιτικό», αφορούν την ουσιαστική αυτή αντίφαση της σύγχρονης δημοκρατίας, και εμπλουτίζουν την κριτική της κοινωνικής ανισότητας με μια διάσταση πέρα από την (γενικά αποδεκτή) ταξική. Η επισήμανση αυτή εξάλλου, δεν μπορούσε παρά να επιδράσει στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε και εννοιολογούμε την «ιδιότητα του πολίτη», και στο πως κατανοούμε την έννοια της οικουμενικότητας και της ουδετερότητας βασικών εννοιών αλλά και αξιών της δυτικής σκέψης, αξίες οι οποίες επιδρούν στην πρόσληψη της καθημερινότητάς μας. Είναι, μάλιστα, αξιοσημείωτο ότι ο λόγος περί ισότητας και δικαιωμάτων, ο οποίος παραπέμπει στην κληρονομιά του Διαφωτισμού και ο οποίος αναμφίβολα αποτέλεσε το εφιαλτήριο της φεμινιστικής αμφισβήτησης, καταγγέλλεται από το «δεύτε-

12. Βλ. Ch. Mouffe, 1995, σ. 262, όσον αφορά τη διάκριση των «διαφορών».

13. Εάν αποδίδεται ιδιαίτερη βαρύτητα στο αφιέρωμα αυτό στο φεμινιστικό κίνημα, όπως εξάλλου είχε προαγγελθεί, αυτό οφείλεται κυρίως (πέρα από το ειδικό ενδιαφέρον και την ενδεχόμενη επιστημονική παραμόρφωση που χαρακτηρίζουν την επιμελήτρια του συγκεκριμένου αφιερώματος) στο ότι αναμφίβολα, όσον αφορά τη θεωρία, η εισφορά του σχετικού κινήματος είναι εξαιρετικά σημαντική τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά. Ακόμη και στο επίπεδο της εμπειρικής έρευνας είναι εμφανής η σχετική επίδραση, αφού η αποφυγή σεξιστικών διατυπώσεων θεωρείται πλέον εντελώς στοιχειώδης προϋπόθεση για τη διαμόρφωση ενός αποδεκτού ερωτηματολογίου.

14. Βλ. E. Αβδελά, 1993, σ. 20.

ρο φεμινιστικό ρεύμα» ως υποκριτικός και «μερικός» αφού είναι ανδροκεντρικός. Η κριτική αυτή φεμινιστική θεώρηση, σε συνδυασμό με μεταδομιστικές οπτικές και με ψυχαναλυτικές υποθέσεις, συνέβαλε στην αμφισβήτηση βασικών παραδοχών της δυτικής σκέψης,¹⁵ και έδωσε νέα ώθηση στην κριτική θεωρία μέσω της αντιπαράθεσής της με τον μαρξισμό, και συγκεκριμένα μέσω της επισημάνσεως περί αναγκαιότητας αλλαγής παραδείγματος.¹⁶ Οι διαφορές στο εσωτερικό του γυναικείου κινήματος και τα διαφορετικά ρεύματα που εκδηλώθηκαν στο πλαίσιο του φεμινισμού¹⁷ έκαναν πράγματι εμφανέστερες τις αδυναμίες ουσιοκρατικών κατηγοριών –όπως η «γυναίκα» ή ακόμη και οι «γυναίκες»–, και έτσι συνέβαλαν στο να καταστεί σαφέστερη μια ευρεία φιλοσοφική και κοινωνιολογική αντίληψη του υποκειμένου ως κατόχου πολλαπλών ταυτοτήτων, αντίληψη της οποίας η αποδοχή είναι κοινωνικά καθοριστική και αναλυτικά ιδιαίτερα ευριστική. Εξάλλου, η φεμινιστική θεωρία, «παιδί» του αντίστοιχου κινήματος, κατέδειξε πως οι επιστημολογικές προϋποθέσεις των κοινωνικών επιστημών παραπέμπουν σε μεγάλο βαθμό σε μια φιλοσοφική ενατένιση της ανδρικής εμπειρίας,¹⁸ υπόθεση την οποία δεν μπορεί πλέον να αγνοεί κανένας κοινωνικός επιστήμονας.

Γενικότερα, θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα νέα κοινωνικά κινήματα, με τη δράση τους και τη μελέτη που τα αφορά, δεν περιορίζονται στο να υπογραμμίζουν, με ιδιαίτερη έμφαση, ότι η κοινωνική τάξη δεν αποτελεί το μόνο παράγοντα κοινωνικής ανισότητας ούτε το μόνο σημείο αναφοράς για τον ουσιαστικό κοινωνικό εκδημοκρατισμό. Παράλληλα, σε συνθήκες κρίσης της πολιτικής (η οποία παραπέμπει σε μεγάλο βαθμό σε ιδεολογική κρίση, και αντανακλά την αδυναμία της Αριστεράς να εμπνεύσει ελπίδα και να προσφέρει ορατές διεξόδους¹⁹), τα κινήματα αυτά προτείνουν εναλλακτικούς τρόπους κοινωνικής συνύπαρξης που αφορούν όλους, και έτσι διευρύνουν το θεωρητικό και πολιτικό πεδίο όπου

15. Βλ. J. Flax, 1993, ιδιαίτερα σ. 136 κ.ε.

16. Βλ. S. Benhabib - D. Cornell, 1987, την εισαγωγή.

17. Για τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνομαι τη διάκριση φεμινιστικού και γυναικείου κινήματος, με σημείο αναφοράς την ελληνική κοινωνία, βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα (1995/96).

18. Βλ. γι' αυτή την υπόθεση, J. Flax, 1992, σ. 451 κ.ε.

19. Γι' αυτή την αντίληψη για την κρίση της πολιτικής, βλ. D. Miliband, 1994, την εισαγωγή.

είναι δυνατό να δομηθεί ένα αυθεντικά δημοκρατικό, και γι' αυτό ριζοσπαστικό, «εμείς».²⁰

Διαφορετικές προσεγγίσεις και ποικίλες οπτικές που αφορούν τα κοινωνικά κινήματα διατυπώνονται στα άρθρα που ακολουθούν. Ο Μ. Ψημίτης, αναφερόμενος κριτικά στη θεωρία των «εναλλακτικών» κοινωνικών κινήματων, εξετάζει τα κινήματα αυτά ως σύνθετα αποτελέσματα τόσο της έκφρασης υποκειμενικών αναγκών –που συνδέονται με τις συνέπειες της κοινωνικής ανάπτυξης και επιδρούν στη διαμόρφωση ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων– όσο και των πολιτικών αναγκών του κοινωνικού κράτους.

Ο Κ. Δοξιάδης τοποθετείται στο χώρο της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας και με σημείο αναφοράς την ιδεολογία διερευνά, μεταξὺ άλλων, το «φαινομενικό παράδοξο» της χρονικής υστέρησης στην εμφάνιση ιδεολογικής αμφισβήτησης από την πλευρά των νέων κοινωνικών κινήματων σε σύγκριση με το εργατικό-σοσιαλιστικό κίνημα. Κι αυτό διότι, όπως υποστηρίζει, «αν η ιστορία ήταν ευθύγραμμη ... θά 'πρεπε πρώτα να είχαν τακτοποιηθεί οι λογαριασμοί με τις πασιφανώς προ-νεοτερικές κοινωνικές δομές και ιδεολογίες», όπως είναι αυτές στις οποίες, σύμφωνα με τον συγγραφέα, εναντιώνονται τα νέα κοινωνικά κινήματα, «και κατόπιν η νεοτερικότητα να συνειδητοποιούσε ότι τελικά ούτε ο καπιταλισμός ανταποκρίνεται στις ιδεολογικές της προσδοκίες και επαγγελίες».

Η Ε. Αβδελά επικεντρώνει την προβληματική της σε τρία κοινωνικά κινήματα του Μεσοπολέμου, τα οποία έχουν ως κεντρικό σημείο συγκρότησης τη μισθωτή εργασία. Με το βλέμμα της ιστορικού, καταλήγει σε υποθέσεις γενικότερης εμβέλειας για τους όρους ανάπτυξης και ύφεσης των κοινωνικών κινήματων, οι οποίες εμπλουτίζουν τη σύγχρονη θεώρηση των νέων κοινωνικών κινήματων. Υπογραμμίζει τη βαρύτητα της συγκυρίας ως παράγοντα που επιδρά στη διαμόρφωση της προβληματικής, του τύπου οργάνωσης και των πρακτικών παρέμβασης των κινήματων, καθώς και της περιοδικότητας ως συστατικού στοιχείου της φυσιολογίας τους, ενώ επισημαίνει τη μετάβαση από τη μισθωτή εργασία στη «δημοκρατία», ως προνομιακό πεδίο συγκρότησης κοινωνικών κινήματων στην πιο πρόσφατη περίοδο.

20. Βλ. τις επεξεργασίες της Ch. Mouffe, 1992β, που αναφέρονται στην έννοια της ριζοσπαστικής δημοκρατίας.

Ο Ν. Μαραντζίδης, επιδιώκοντας να μελετήσει την επίδραση των κοινωνικών κινήματων στην παραδοσιακή πολιτική διαδικασία, εστιάζει το ενδιαφέρον του στις σχέσεις των κομμουνιστικών κομμάτων της μεσογειακής Ευρώπης με συγκεκριμένους τύπους κοινωνικών κινήματων. Διερευνά τη γενικότερη στάση των κομμάτων αυτών απέναντι στα σχετικά κινήματα, το ρόλο των υποκειμένων στη διαμόρφωση της στάσης αυτής καθώς και την ενδεχόμενη σύγκρουση μεταξύ τους.

Η Μ. Ρεπούση μελετά ένα πλούσιο αρχειακό υλικό, για να καταλήξει σε υποθέσεις σχετικά με την εμφάνιση και την πορεία φεμινιστικών αντιλήψεων στο πλαίσιο του νεολαϊδιστικού κινήματος της μεταπολίτευσης, και συγκεκριμένα στο εσωτερικό του Ρήγα Φεραίου. Διερευνά το ζήτημα της δυνατότητας έκφρασης νέων μορφών γυναικείας-φεμινιστικής συλλογικότητας στο πλαίσιο της «ανανεωτικής» Αριστεράς, καθώς και τις σημαντικές πολιτικές και θεωρητικές προεκτάσεις που διαφαίνονται ως απόρροια της δράσης τους και της αντιμετώπισής της. Επισημαίνει δε τη σημασία της αμφισβήτησης παραδοσιακών μαρξιστικών βεβαιοτήτων, την οποία συνθέτετε από μόνη της η παρουσία της φεμινιστικής θέωσης στο εσωτερικό οργανωμένου φορέα της Αριστεράς.

Η Μ. Παντελίδου Μαλούτα υπογραμμίζει ως μία από τις σημαντικότερες εισφορές των νέων κοινωνικών κινήματων στην κοινωνική θεωρία, την επαναφορά της θεωρητικής συζήτησης γύρω από την ιδιότητα του πολίτη και την έννοια των δικαιωμάτων. Επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον της στο φεμινιστικό κίνημα και την αντίστοιχη θεωρία, επισημαίνει ως ουσιαστική εισφορά τους τη διαφαινόμενη αναγκαιότητα αναδιαπραγμάτευσης της έννοιας του έμφυλου υποκειμένου που έχει ή που διεκδικεί δικαιώματα, ως απαραίτητη προϋπόθεση ώστε, όλες και όλοι, να μπορούν αυτοδικαίως να αποτελέσουν μέρος του «πολιτικού».

Τέλος ο Θ. Τσακίρης επεξεργάστηκε έναν βιβλιογραφικό οδηγό με αντικείμενο τα νέα κοινωνικά κινήματα, για τους αναγνώστες που θα ήθελαν να εμβαθύνουν στη σχετική μελέτη.

Μάρω Παντελίδου Μαλούτα

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- ΑΒΔΕΛΑ, Ε., «Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φεμινιστική ιστορία», *Δίνη*, τχ. 6, 1993.
- ΒΑΡΙΚΑ, Ε., «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», στο Λεοντίδου Ε. - Ammer, S., *Η Ελλάδα των γυναικών*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1992.
- BENHABIB, S. - CORNELL, D. (επιμ.), *Feminism as critique*, Polity Press, Cambridge 1987.
- BURSTEIN, P. - EINWOHNER, R.L. - HOLLANDER, J.A., «The success of political movements», στο J.C. Jenkins - B. Kladermans, *The politics of social protest*, UCL Press, Λονδίνο 1995.
- CALHOUN, C. (επιμ.), *Social theory and the politics of identity*, Blackwell, Cambridge 1994.
- CONSTAIN, A. «Social movements as interest groups», στο M. Petracca (επιμ.), *The politics of interest*, Westview Press, Boulder 1992.
- DALTON, R.J. - KUECHLER, M. (επιμ.), *Challenging the political order*, Polity Press, Cambridge 1990.
- DALTON, R.J., «Strategies of partisan influence», στο J.C. Jenkins - B. Kladermans, *The politics of social protest*, UCL Press, Λονδίνο 1995.
- FLAX, J., «The end of innocence», στο J. Butler - J.W. Scott (επιμ.), *Feminists theorise the political*, Routledge, Λονδίνο 1992.
- FLAX, J., *Disputed subjects*, Routledge, Λονδίνο 1993.
- GIDDENS, A., *Modernity and self identity*, Polity Press, Cambridge 1991.
- JENKINS, J.C., «Social movements, political representation and the state», στο J.C. Jenkins - B. Kladermans, *The politics of social protest*, UCL Press, Λονδίνο 1995.
- JENKINS J.C. - KLADERMANS, B., *The politics of social protest*, UCL Press, Λονδίνο 1995.
- MAHEU, L., *Social movements and social class*, Sage, Λονδίνο 1995.
- MILIBAND, D. (επιμ.), *Reinventing the Left*, Polity Press, Cambridge 1994.
- MOUFFE, CH., «Feminism, citizenship and radical democratic politics», στο J. Butler - J.W. Scott (επιμ.), *Feminists theorise the political*, Routledge, Λονδίνο 1992.
- MOUFFE, CH. (επιμ.), *Dimensions of radical democracy*, Verso, Λονδίνο 1992β.
- MOUFFE, CH., «Post-Marxism: Democracy and identity», *Society and Space*, τχ. 13 (3), 1995.
- OFFE, C., «Reflection on the institutional self-transformation of movement politics», στο R.J. Dalton - M. Kuechler (επιμ.), *Challenging the political order*, Polity Press, Cambridge 1990.
- ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΜΑΛΟΥΤΑ, Μ., «Για το φεμινισμό της κρίσης: Από τη διαφο-

ρά των φύλων στη(ν) πολυποίκιλη γυναικεία υποκειμενικότητα», *Δί- νη*, τχ. 8, 1995/96.

ROCHE, M., «Rethinking citizenship and social movements», στο L. Maheu (επιμ.), *Social movements and social classes*, Sage, Λονδίνο 1995.

TOURAINE, A., *Qu'est-ce que la démocratie?*, Fayard, Παρίσι 1994.

TOURAINE, A., «Democracy: From a politics of citizenship to a politics of recognition», στο L. Maheu (επιμ.), *Social movements and social classes*, Sage, Λονδίνο 1995.